

P T T K

**Komisja Turystyki Pieszej Z W
w Poznaniu**

**XXV Ogólnopolski
Zlot Przodowników
Turystyki Pieszej
PTTK 17 - 19. 09. 82. r.
Sieraków**

**MATERIAŁY
KRAJOZNAWCZE**

Ogólnopolski
XXV ZLOT

**Przodowników Turystyki
Pieszej**

1982

Spis miejscowości

Buk	Str	4
Bądlewo	"	4
Budzyń	"	4
Białogosz	"	4
Bolewice	"	4
Brujca	"	4
Brodzica	"	4
Chłucowo	"	4
Chejmo	"	5
Cerekwica	"	5
Cztraków	"	5
Chodzież	"	5
Chrzypsko	"	5
Czarna Droga	"	5
Dobrojewo	"	6
Dębiańko	"	6
Duszynki	"	6
Dalesszynek	"	6
Dymaczewo Stare	"	6
Dęba	"	6
Drzymałowo	"	6
Dąbrówka	"	6
Garby	"	6
Gądko	"	6
Grodzisk	"	7
Grzyń	"	7
Gościkowo	"	7
Jeziro Rybojadło	"	7
Jeziro Chrzypskie	"	7
Jeziro Białogoskie	"	7
Jeziro Wolsztyńskie	"	7
Jordanowo	"	7
Jankowice	"	7
Jeziory	"	8
Kosorniki	"	8
Kwilcz	"	8
Kórnik	"	8
Klempicz	"	9
Kowanówko	"	9
Kuźnica Zbąska	"	9
Karpicko	"	9
Kemionna	"	9
Konarzewo	"	9
Lubień-Zabikowo	"	9
Lubosz	"	9
Lubasz	"	9
Lućvek	"	9
Lusówko	"	10

Mosina	Str	10
Marunowo	"	10
Międzychód	"	10
Międzyrzecz	"	11
Manieczki	"	11
Nieczajna	"	11
Nepachanie	"	11
Nowy Tomyśl	"	11
Objezierze	"	11
Orzeszkowo	"	12
Ostroróg	"	12
Oborniki	"	12
Poznań	"	14 - 15
Podrzewia	"	12
Pniewy	"	12
Przeźmierowo	"	13
Piaski	"	13
Piotrowo	"	13
Parkowo	"	13
Posadowo	"	13
Przyłęk	"	13
Ptaszkowo	"	13
Pszczew	"	13
Puszczykowo	"	13
Rozbitek	"	15
Rosnąwko	"	15
Rybojedzko	"	15
Rogalin	"	15
Rogaliniek	"	15
Ruda	"	15
Rogoźno	"	16
Roźnowo	"	16
Rakoniewice	"	16
Ruchocice	"	16
Rybojady	"	16
Sieraków	"	16
Szamotuły	"	17
Suchy Las	"	17
Szreniawa	"	17
Stęszew	"	17
Spkowo	"	18
Swarzędz	"	18
Sokolowo	"	18
Śren	"	18
Świebodziej	"	18
Tomice	"	19
Tomiszki	"	19
Tulca	"	19
Tarnowo	"	19
Trzciel	"	19

Zrówławo	Str	19
Wierzchoćin	"	19
Wronki	"	19
Welaa	"	20
Wolsztyn	"	20
Zbaszyna	"	20
Żabno	"	20
Żabińskie Góry	"	20

Buk

Miasto 4,5 tys. mieszk. prawa miejskie 1289, wg legendy zmarł tu Mieszko I polując na żubry, zachow. część. stary układ miasta, mury obronne rozebrane. Władysław Jagiełło przyjmował tu brata w. mistrza zakonu krzyżackiego Ulryka von Plauen. W w. XV i XVI ośrodek przem. sukieniczego. W 1848 silny udział w powstaniu - "kosynierka bukowska" - tablica psm. na pl. St. Reszki.

Kościół klasycystyczny 1836-46, spalony 1945, odrest. 1946-49, w nim nagrobek Władysława Niegolewskiego, uczestnika powstania 1846, 1848 i 1863, współzałożyciela Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Kościół cmentarny drewniany 1780, na planie krzyża greckiego, w kopule malowidła z w. XVIII, dzwonnica drewn. 1757, na cmentarzu mogiły powstańców 1848/ i 1918/19. Na Rynku /róg Hutuszej d. pałac biskupi w. XVIII/XIX. Pl. St. Reszki 26 d. szpital ufund. przez Stanisława Reszkę, ur. w Boku, sekretarza Hozjusza /tablica erekcyjna/.

Brodnica

Wieś, PGR należąca do Kombinatu w Manieczkach. Park wiejski, kościół neogotycki 1663-1870, wieża 1890. Na cmentarzu przykościelnym grób J. Wybickiego /zm. 1822/ obecnie pusty. Sto lat po śmierci prochy jego zostały przeniesione na Skalkę Poznańską.

Budlewo

W. ulicówka, park wiejski /57 gatunków i odmian drzew i krzewów/, pałac w stylu gotyku angielskiego z poł. XIX w. W pałacu Górodek Szkolenia Geodezyjnego.

Białokosz - Wieś.

Budzyn

Wieś, wzm. 1435, w w. XV oraz 1641 miasto królewskie. W niezabytkowym kościele 1849 neorenesansowym ołtarze z w. XVII i rzeźba gotycka i pol. w. XV. Kościół poewangelicki 1881, ołtarz pł. ok. 1700. Domy w. XVIII/XIX ustawione szczytowo, kogn. szkieletovej, wypełnionej cegłą lub gliną. Na Z od Budzyna odkryto osadę ze śródkowej i młodszej epoki kamiennej. Koło wsi obelisk upamiętniający Powstanie Wielkopolskie.

Bolewice

Wieś, wiatrak koślak z w. XVIII. Znajdował się tu hitlerowski obóz pracy.

Brójce

Wieś - dawniej miasto, położona w obniżeniu Gąsiej Obrzy. Stara osada tkacka założona 1428 na podstawie przywilejów Wł. Jagiełły, potwierdzonego 1603 przez Zygmunta III. Od 1793 r. pod zaborem pruskim, w l. 1807-1815 do Księstwa Warszawskiego, później do Prus. W l. 1848 i 1919 organizowano oddziały niemieckie do walki przeciw polskim powstańcom. W l. II Wojny Światowej na płu od wsi znajdował się obóz karny, później przekształcony w tzw. "wychowawczy obóz pracy" - przeciętnie przebywało 1000-1200 więźniów. Pod koniec 1944 r. wzięto tu również dzieci z powstania warszawskiego. Łącznie zamordowano w obozie ok. 1000 osób. Na cmentarzu mogiły zmarłych i pomordowanych, nad mogiłami pomnik.

Chłudowo

Wieś. Od poł. XIII do k. XVIII w. w posiadaniu klasztoru cystersek w Owińskach. Kościół drewniany z 1765 r. W l. międzywojennych mieszkał tu przyrodnik i pisarz polityczny Roman Dmowski.

Chełmno

Wieś, opodal wzgórze morenowe "Góra Chełmińska" - 131 m n.p.m. - 4,5 km na pd-w rezerwat przyr. "Las grądowy nad Mogielnicą" - m.in. liście złotogłów.

Cerkwica

Wieś, kościół 1828, dzwonnica o nowoczesnej architekturze, w r. 1949 odkryto we wsi kilka grobów kultury łужицьkiej z młodziej epoki brązu.

Czarnków

Miasto pow., 7,0 tys. mieszk., nad rzeką Notecią. F-ka mebli okrętowych, f-ka płyt pilśniowych. Pochodził stąd Janko z Czarnakowa kronikarz polski XIV w. i Franciszek Bartoszek, art.-malarz, plk Sztabu Głównego Armii Ludowej, poległy w Warszawie 15.5.43. W X-XII w. ważny gród na przeprawie przez Notec u pogranicza polsko-pomorskiego. Wzm. 1108. Kasztolania 1244-1407. W w. XII osada targowa, jako miasto znane 1369. W w. XVIII Ośrodek sukienictwa. Na miejscu ob. browaru w XVI/XVII w. zamek Czarnkowskich. Kościół paraf. ob. 1570-80 późnogotycki, orientowany, trzynawowy, pseudohalowy, wystrój wnętrza późnobarokowy. Cenna krypta kaplic z 1 pl. w. XVII /dwie/ i 1757. Cenny sarkofag Adama Czarnkowskiego zm. 1627 z blachy cynowej /płaskorzeźbione kartusze - medaliony/. Dworek klasycystyczny w. XVIII, liczne domy w. XVIII i pocz. XIX, magazyny zbożowe 1 poł. w. XIX.

Chodzież

Miasto pow. 18 tys. mieszk. nad jez. Miejskim w pobliżu jezior Karzewnik i Strzeleckiego. Duży ośrodek przemysłu ceramicznego /porcelana, porcelit/. Wzm. 1404, prawa miejskie 1434, w w. XVIII powstaje Nowe Miasto - rozwój tkactwa. Kościół z w. XVII, przebudow. 1755, wystrój wnętrza barokowy i rokokowy, portrety trumienne w. XVII/XVIII, Dzwonnica późnoklasycystyczna 1840, przebudowana. Mury dawnego zamku z w. XV/XVI spalonego 1798 zachowane na terenie fabryki porcelitu w hali nr. 1. Domy tkaczy z przełomu XVIII/XIX w. ustawione szczytowo, konstrukcji szkieletowej lub murowane, dwutraktowe, w nielt. zachowane drewniane stropy, dachy mansardowe. Na tyłach domów warsztaty rzemieślnicze i lamusy, przeważnie konstrukcji zrębowej, szczyty szkieletowej. Izba historyczna Ruchu Robotniczego w Złomu Kultury obrazuje działalność organizacji lewicowych. Pomnik ku czci żołnierzy radzieckich. W parku amfiteatr wzniesiony czynnem społecznym. Dom Wycieczkowy PTTK i domki kempingowe. Węzeł szlaków znakowanych, m.in. na Gontyniec - 191 m. n.p.m.

Chrzypsko

Wieś nad jez. Chrzypskim, nazwa od wzgórz tzw. "chrzeptów". Jako osada znana od XIV w. Kościół zbudowany 1600-1609, jednonawowy z przyporami i drewnianym stropem. Cenna rzeźba got. z ok. 1360 r. Matka Boża na łwie. Dzwony z XVII i XVIII w. Stodoła z pocz. XIX w. konstrukcji szachulcowej.

Czarna Droga - rezerwat

Pow. 56,9 ha na płu. zach. od Lutola Suchego obejmuje fragment wielogatunkowego lasu mieszanego o charakterze pierwotnym, ochronie podlega: podmokły las jesionowy z olchą, grabem, dębem, brzozą i sosną.

Dobrojewo

Wieża, pałac klasycystyczny 1794, rozebrany przez hitlerowców, przed II Wojną w pałacu zbiór pamiątek narodowych i duża biblioteka, brewny wjazdowe klasycyst. k.w.XVIII, zabudowania gospodarcze i mieszkalne wsi również i z k.XVIII w., dawny młyn i poł. w.XIX, klasycyst. spichlerz dworski i poł. w.XIX, park o założeniu regularnym z grabowymi szpalierami zakończonymi okrągłą sadzawką z k.w.XIX. 3 przyrodne figury ludowe w.XVII i XVIII.

Dębienko

300 m z masowe groby ofiar terrorku hitlerowskiego z lat 1939-44. Między in. spoczywa tu prof. Un.Pozn.Stanisław Pawłowski, w latach przedwojennych prezes Oddziału Poznańskiego PTK.

Duszynki Wlkp.

Wieża zbudowana wzdłuż jednej ulicy. Kościół późnogotycki z 1-szej poł.XVI w. restaurowany 1758, w 1912 dobudowano nową boczna, sklepienie gwiszdziste z polichromią 1969 r. /T.Szukały/ na podstawie odkrytych relikwii polichromii renesansowej, na balce tęczowej późnogotyckiej "Grupa pesyjna", na ścianie poł. późnorenansowe epitafium. W otoczeniu kościoła stare lipy.

Daleszynek - wieś.

Dymaczewo Stare

Wieża nad Jez. Dymaczewskim, we wsi pomnik robotnika L.Bajera powieszono przez hitlerowców /22.05.42 r./

D e b e

Wieża wzm. XVI w., spichlerz drewniany konstrukcji sumikowo-łatkowej /jak w Biskupinie/, dach łamany. Wiatrak koślak poł. XVIII w. Na W od wsi formy erozyjne - głębokie jary.

Drzymałowo

Wieża - dawniej Podgradowice. Obecna nazwa od Michała Drzymały, który opierając się systemowi pruskimi trwał na swojej ziemi w wozie cygańskim.

Dąbrówka Wlkp.

Duża wieś, stara osada słowiańsko-owalnicza. Polacy autochtoni nie ulegli germanizacji, stanowili tu większość. W uznaniu zasług w 1973 r. wieś odznaczono Krzyżem Grunwaldu II Kl. Barokowy kościół 1660 r., w XVIII w. dobudowano kaplicę, pocz.XIX w. dzwonicę. Plac klasycystyczny - Izba Pamiątek Regionalnych.

G a r b y

Wieża - cokolnicze ze stawem pośrodku. RSP i gospodarstwa indywidualne. Czworak z czasów pańszczyźnianych /chałupa nr 3/, zapewne z pocz. XIX w., stare stodoły gliniane pod strzechą, dworek zapewne z 2 poł. XIX w. parterowy z dachem naczółkowym.

G a d k i

Wieża wchodziła dawniej w skład fundacji pnz. Zakłady Kórnickie. Pierwotnie książęca wieś służebna, w którym mieszkańcy wyrabiali instrumenty muzyczne. Nazwa od staropolskiego wyrazu geźba co znaczy muzyka.

Grodzisk Wlkp.

Prawa miejskie przed 1312 r. słynie z piwa od XV w., gdy osiedlili się tu emigranci husycy z Pilzna. Właściwość piwa zależy od miejscowej wody. Obecnie woda grodziska znana jest jako woda stołowa. Kościół parafialny gotycki XV w. przebud. w stylu późnego renesansu do 1672 r., Kościół poborndyński XVII w. barokowy, w głównym ołtarzu obraz "adoracja" /przedstawiający króla Jana Kazimierza/. Kościół drewniany 1653 r. z polichromią XVIII w., organówka 1645 r. Liczne domki mieszczerskie XVIII w., 2 wiatraki 1717 i 1793 r., park XVIII w. zmieniony w XIX w.

Gościkowo

Zwane dawniej Poradyżem. W 1230 r. rycerz Bronisz osadził cystersów. W średniowieczu cystersi sprowadzili wiele osadników niemieckich przyczyniając się do germanizacji. Zygmunt Stary postanowił, że opatem Poradyżem może być tylko polak. W 1637 r. opat zażądał co nauczycieli znajomości języka polskiego. Z klasztoru Poradyżskiego pochodził Jakub z Poradyża - słynny reformista, prof. Akademii Krakowskiej w XV w. i rektor Uniwersytetu w Erfurcie. Po rozbiorach rząd pruski zamknął klasztor. Obecnie jest tu Wyższe Seminarium Duchowne. Zbudowanie klasztorne XVIII w. i kościół XIII w. przebudowany, wnętrza wczesnogotyckie. Sklepienia naw kościoła krzyżowo żebrowe z kamienia XIII w., wnętrza kościoła barokowe, wieczna lampa ufundowana przez sekretarza Zygmunta III i Władysława IV - Marka Łętowskiego, a twórcą był prawdopodobnie sam król Władysław IV. Obecny wygląd kościoła 1740 r.

Gorzyn

Wieża, pałac o formach klasycystycznych koniec XIX w., dwór konstrukcji szachulcowej w.XIX, stodoła kamienna i czworaki w.XIX, park z poł. XIX w. Ośrodek Doświadczalny Katedry Rybactwa Ak.Roln. w Poznaniu. Jez.Gorzynskie - ryba gębinowa - sieja.

Jezioro Rybojedzie

Ok. 80 ha, średnia głęb. ok. 2m, na szlaku wodnym rz.Obry. Okolice nadaje się do biwakowania i organizowania czynnego wypoczynku.

Jezioro Chrzypskie

najw. jezioro pojezierza 322 ha, gł. 14 m, 3 wyspy, dobre warunki wypoczynkowe i żeglarskie.

Jezioro Białoroskie

- pow. 146 ha, o urozmaiconej linii brzegowej. Nad jeziorem domniemane "grodzisko" zwane "stwardzkim okapem".

Jezioro Wolsztynskie

- pow. 124 ha, w dużej części brzegi porośnięte lasami.

Jordanowo

Kościół z pocz. XVI w. - rozbudowany 1882 r.

Jankowice

Wieża, RSP z gospodarstwem ogrodniczym i sadowniczym i chowem trzody chlewnej. Pałac klasycystyczny z I ćwierci XIX w., rozb. w 192 r. Park z drzewami i krzewami krajowymi i egzotycznymi i stawem rybny.

Jeziora

Teren Wielkopolskiego Parku Narodowego /1957/, pow. ok. 5,0 tys. ha, wysokość 50-135 m n.p.m., krajobraz wzgórz morenowych i jezior polodowcowych, bogaty las mieszany sosnowo-dębowy i sosnowy, łąki, torfowiska, bogata roślinność, liczne ptactwo szczególnie wodne, bogaty świat owadów. 1974 - ustanowienie otuliny Parku /pow. 46,0 tys ha/ obejmującej Rogalin.

- w Jeziorach, w pałacu zbudowanym przez gaulitera Artura Graisera obecnie prewatorium dla dzieci zagrożonych gruźlicą. Nad jeziorem Góreckim restauracja, Kociołek i stacja turystyczna PTTK /Oddziału przy Zakładach HGP/.

Komorńki -

wieś - n. rzeczką Wirynką. Z gotyckiego kościoła w XV pozostało prezbiterium, nawy dobudowano 1910-12, rokokowa chrzcielnice. Dom konstrukcji szachulcowej z dachem mansardowym /dawna plebania/ w XVIII, stodoła o konstrukcji sumikowo-łątkowej.

Kwilcza

Wieś, kościół 1766-81, wystrój wnętrza rokokowy i klasycystyczny, stare wota XVIII w. Park o założeniu romantyczno-krajobrazowym z poł. XIX w., czworaki z pocz. XIX w.

Kórnik

Miasto nad jez. Kórnickim. Jedna z najbardziej atrakcyjnych i popularnych miejscowości w kraju. Wzmianka 1365 r. Do 1592 r. posiadłość Górków, później Działyńskich. Prawa miejskie 1458. W XVI w. warsztat odlewniczy. 6.V.1848 r. powstańcy proklamują niepodległość Polski, udział mieszkańców Kórnika w Powstaniu Wlkp. 1918 r. W czasie II wojny światowej egzekucje na mieszkańcach, groby na cmentarzu.

Zamek 1426 drewniany na podmurówce, w XV w. mury z cegły, obwiedziony fosą 1520-1530, przebud. po 1560 r. W 2 poł. XVIII w. przebud. w stylu późnego baroku. Na pocz. XIX w. opuszczony i niszczący. Odbudowany w l. 1845-1860 w stylu gotyku angielskiego. W l. 1952-53 zabezpieczony kotwami stalowymi, wzmocniono fundamenty palami betonowymi i zeskalaniem gruntu. W l. 1957-1960 renowacja wnętrza. W 1964 remont strony zewnętrznej.

Zamek posiada zbiory pamiątek narodowych gromadzonych przez Tytusa Działyńskiego - oficer w powstaniu 1931, prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, a później przez jego syna Jana /uczestnika powstania 1848/i 1863 r. - zaocznie skazanego przez prusaków na karę śmierci. Zbiory kórnickie wzbogacił późniejszy jego właściciel Władysław Zamoycki. W. Zamoycki przekazał zamek, wszystkie majątki Klucza kórnickiego, pałac Działyńskich w Poznaniu i lasy zakopiańskie - jako fundacje p.n. "Zakłady Kórnickie".

Od 1953 r. zamek kórnicki stanowi Muzeum PAN. Jedną z najcenniejszych w kraju jest Biblioteka Kórnicka /ponad 150000 tomów/. Ogrody w XVII w. ogród włoski przekształ. w XVII w. na park francuski a w ok. 1840 r. na park angielski.

Tytus i Jan Działyński zaczęli aklimatyzować obce gatunki drzew, stwarzając największy w Polsce dendrologiczny i podstawy pod przyszłą placówkę naukowo-badawczą. Obecnie Zakład Dendrologii i Arboretum Kórnickie PAN.

W rynku kościół gotycki, trzynawowy, halowy z fundacji Górków ok. 1437 r. przebud. po 1838 r. W kaplicy pochowani są: T. i J. Działyńscy, generałowa J. Zamoycka ich syn Władysław i córka Maria.

Klempicz

Wieś wzm. XVII w., chałupy w XVIII, w okolicy liczne pomniki przyrody - najokazalszy potężny jałowiec.

Kowaczko

Wieś wzm. 1356. 1857 dr Józef Żelasko założył zakład dla nerwowo chorych. Obecnie sanatorium przeciwgruźlicze.

Kuźnica Zbąska

Nieduża wieś wśród lasów i pagórków wydmych. Na skarpie wsi pomnik ku czci pomordowanych Polaków w 1939 r.

Kerpicko

Wieś nad j. Wolsztyskim. Ośrodek wczasowy, kąpielisko strzeżone.

Kamionna

Wieś, dawniej miasto. Układ miejski z czworobocznym rynkiem, domki konstrukcji szachulcowej w XIX, późnogotycki kościół - orientowany, jednonawowy na planie prostokąta, układ cegielni polski, mury ozdobione fryzami, bogato zdobiona ściana wschodnie, rzytyca wieża. W ściany wmurowane kule kamienne. Wieś malowniczo położona w dolinie rzeki Kamionny.

Konarzewo

Wieś. PGR z hodowlą bydła, siedziba Kombinatu Gospodarstwa Rolnych. W listopadzie 1806 r. odwiedził Konarzewo Napoleon. W maju 1848 r. został ujęty Jakub Krotewski a następnie uwięziony w Szwajcarii w Grolmannu w Poznaniu.

W pałacu konarzewskim Tytus Działyński zaczął gromadzić zbiory biblioteczne i pamiątki narodowe przeniesione później do Kórnika. Pałac barokowy /1697/, oficyna pałacowa XVIII w., park XVII w. rozszerzony w XVIII w i XIX w. Kościół późnogotycki z p. XVII w. jednonawowy z gwiaździstym sklepieniem, przedłużony ok. 1700 r. i dobudowano wieżę. Przed plebania barokowa figura 1745 r. kamienna.

Luboa - Żabikowo

Dzielnica Lubonia, miasta, prawa miejskie 1956, powstałego z połączenia Lubonia, Żabikowa i Lasku - ok. 20,0 tys. miesz.

Żabikowo - w r 1943 na terenach b. cegielni powstał obóz karny w którym przebywało jednorazowo do 2.000 więźniów. Większość więźniów stanowili Polacy, przebywali tu również jeńcy radzieccy, więźniowie innych narodowości oraz dezertarzy niemieccy. Przez obóz przeszło ok. 40,0 tys. więźniów, ok. połowa poniosła śmierć. W 1956 odsłonięto pomnik i tablicę pamiątkową pod ścianą straceń.

Lubosz

Wieś na wzniesieniu moreny czolowej nad jez. Luboszek, początkowo własność Nałęczów, później Ostrorogów. Kościół 1818 budowla salowa, orientowana, o cechach klasycystycznych, ołtarz główny barokowy w XVII, chrzcielnica późnorenansowa pocz. w XVII, portrety trumienne XVII/XVIII w. Szkoła - Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego.

Lubasz

Wieś wzm. w XIII, grodzisko stożkowe. Nad jez. Lubasz ośrodek wypoczynkowy POSTIW.

Kościół 1750 - 61 półobrotowy, orientowany, jednokory, wyposażenie rokokowe ok. 1760, polichromia ściana Tarasowska z 1937, bastere tabliczki wotywe, m.in. na pamiątkę ocalenia z bitwy pod Beresteczkiem. Pałac poł. XVIII w. klasycystyczny przebudowany, oficyna wspólna pałacowa. Geogr. park ok. poł. XVIII w. przebud. 1940. Na przykościelnym oświatku groby powstańców wielkopolskich oraz grób oficera polskiego grupy desantowej WP poległego w 1944 r.

Łyżczak

Miasto ok. 3,0 tys. mieszk. Prawa miejskie 1414 - pierwotna nazwa *Lwów*. Właścicielami byli m.in. Ostrobrógowie i Opalińscy. Piętnogotycki kościół w. XV, kilkakrotnie przebudowywany; sklepienie gwiaździste z fasadą polichromii renesansowej, wyposażenie barokowe i rokokowe. Kościół orientowany 1700 barokowy. Pałac klasycystyczny pocz. XVIII w. przebud. ok. 1780, ozdobiony czterokolumnowym portykiem, park z XVIII w. o śladach założenia regularnego.

Łusławko

Wieś nad jeziorem Łusowskim.

Mosina

Miasto, 8,5 tys. mieszk., dobrze zachowany stary układ miasta. 3-6 maja 1948 r. stolica Polski - 3 maja 1948 r. Jakub Krotoski w czasie powstania okresu Wiozny Ludów proklamował w Mosinie niepodległość Polski. Jako godło przyjęto orła jasielskiego, z wieńcem i napisem "Polska Powstająca". Po walkach m.in. w okolicznych lasach i rozbiciu powstańców pod Rogalinem Mosiacy zajęli Niemcy. Na rynku pomnik ku czci pomordowanych przez hitlerowców w dniu 20.10.1939 r.

Marunowo

Wieś, chałupa drewniana k.w. XVIII, konstrukcji zrębowej, czworokątowa szkieletowej, ustawiona szczytowo, dach dwuspadowy kryty strzechą, w narożniku ściany szczytowej podcien wsparty na dwóch profilowanych słupach.

Miądzychód

M. powiatowe 7,810 mieszk., Ośrodek przemysłu lokalnego /spoiwaczy, betoniarzki, metalowy/ położone między jez. Kiejskim /Kuchennym/ a Wąrtą. Prawa miejskie XIV w., po poł. XV w. własność Ostrobrógów. Jan Ostrobróg założył nowe miasto. Od 1597 własność Unrugów - rozwój miasta, XVII/XVIII w. rozwój przemysłowy. Układ urbanistyczny wrzecionowaty, z prawie kwadratowym rynkiem, ul. Rynkowa domki szczytowo z XVIII w. Kościół 1591 fund. Jana Ostrobróga - w kaplicy drewniana piaskorzeźba polichromowana 1 poł. XVII w., chrzcielnica w kształcie kielicha XVI w., rokokowa ambona XVIII w., w przedmionku krucyfikus XVI w. z wieżą wmurowane kamienne łazickie twarze. Ul. Wjazdowa - stodoły o konstrukcji szachulcowej; ul. 17 Stycznia źródło siarkowe /19 mg H₂S/ l wody.

Mielanów

Miasto pow. 7,0 tys. mieszk. nad Obrą przy ujściu Paklicy. Wzm. w XII w. 1400 arena leżących uśpionych przez Bolesława Chrobrego, zniszczona po Trzecieznym fundacja zakonu w Polsce. Zamek i stajnia od Karłowicza Wielkiego. 1945 zniszczony w 45 % b. zamek Karłowicza Wielkiego na wzniesieniu widłach Obrzy i Paklicy zabezpieczony jako trwała ruina, w jego obrębie rezerwat archeologiczny. Przy zamku dawna rezydencja starostów i oficyna - w. XVIII, obecnie muzeum. Klasztor jezuicki w. XVII obecnie szkoła. Lat 1941, 1942 /po pożarze 1731 z orłem stanisławowskim. Kościół łamy relicki w. XV, trójnawowy, halowy,

- 1249 Poznańskiem i do czasu tu kasztelanii, od 1296 /śmierć krzyżowca II/ w rękę książąt głogowskich, później Brandenburchyków, odgrywa rolę w historii Lokietka i przywraca Wielkopolskę.

Maniechki

Wieś, PGR, siedziba wczorowej Kmhinstu Gospodarstw Rolnych. 3 Maniechkach przebywał Józef Wybicki autor słów hymnu narodowego. W 1848 uformował się w Maniechkach obóz powstańczy w sile 600 ludzi.

Kaplica - rotunda 1786 r. z fundacji J. Wybickiego, park z ładnym starym drzewostanem. Szkoła pomnik Tysiąclecia 1965 r.

Miecinajna

Wieś, wczorowe RSP z czerznią zarodową merynosów, gleby przeznaczone, dobre wyniki w produkcji roślinnej. Park wiejski.

Napszałanie

Wieś, PGR - z ośrodkiem szkolenia w zakresie budownictwa rolnego.

Nazy Torwał

Miasto pow. 7,0 tys. mieszk., przemysł metalowy i rolno-spożywczy, najw. w woj. poznańskim ośrodek uprawy wikliny i chmielu, f-ka narzędzi chirurgicznych "Chifa". Miasto powstało 1786 z przywileju Stanisława Augusta. Kościół 1760 na planie krzyża, ambona rokokowa, drewniane empory. Domy mieszczerskie kalenicowe w. XVIII, w niektórych wysunięto 1. piętra wsparte na drewnianych słupach. Pomnik Powstańców Wielkopolskich i tablica ku czci Polaków pomordowanych w przededniu wyzwolenia miasta 26.1.45. Dwie szkoły "Tysiąclecia".

Obleszno

Wieś, PGR, ferma drobiu i obora zarodowa, nazwa od jeziora osuszonego, na jego miejscu łąki z przepływającą rz. Semicą. Pałac klasycystyczny /1792/ wzniesiony staraniem generalowej Anieli Węgrzewskiej, podwyższony 1841, dobudowano skrzydła 1906-1907. W pałacu Ośrodek Szkolenia Rolniczego z internatem. Przechowuje się w nim popiersie z białego marmuru Aleksandry Katarzyny Turno. Kościół pierwotnie późnogotycki, obecnie bezstylowy wzniesiony XII/XIII w., 1550, 1775, 1914 rozbudowany. Pozostałości romańskie; mury, nawy i wieża do wys. 2 m; portal w kruchalc. Na zewnątrz obok kruchty w fundamencie kamień z napisem w majuskułach romańskiej "Hic iacet Elene". Wewnątrz renesansowe nagrobki.

W pałacu przebywali: A. Mickiewicz z swoim bratem Franciszkiem /1831/, Nienciewicz, Pol, Kraszewski. Park krajobrazowy z k. XVIII w. z nim Kopiec Pamiątkowy usypa-

przez gen. Turno i Gen. Węgorzewskiego.
 w Objezierzu urodził się Antoni Melański /1821/ badacz literatury,
 historii i j. polskiego, filolog klasyczny, krytyk literacki, poeta,
 tłumacz, profesor filologii klasycznej na Uniwersytecie
 Jagiellońskim i w Innsbruku, prof. j. polskiego i literatury
 polskiej na Uniwersytecie J. Kazimierza we Lwowie, poseł do Sejmu
 Krajowego we Lwowie.

Orzeszkowo

Wieś, dwór i pol. XIX w., kościół neogotycki 2 poł. w. XIX,
 pastorałka r 1788 późnobarokowa, na cmentarzu nagrobki żelazne
 z w. XIX - od w. XVII chowano tu polską szlachtę kalwińską.
 - 2,5 km na las Bucznia, wzgórze 126 m n.p.m. najwyższe wzniesienie pow. międzygodzkiego.

Ostroróg

Miasto, 1300 mieszk. wzm. 1383 jako wieś, 1412 jako miasto. Na
 miejscu zniszczonego, Ostrorogowie w w. XV zbudowali zamek ka-
 mienny k. w. XVIII na browar, w. XX rozebrany - pozostał nasyp,
 na którym Muzeum Ziemi Szamotulskiej prowadziło 1961-62 prace
 wykopaliskowe. Miejsce ur. Jan Ostroroga 1436 woj. poznański-
 e i pisarza politycznego /obeliak 1953/. Od 1660 własność
 Książkiewiczów, następnie Kwileckich. Miasteczko stanowiło handlowe
 i rzemieślnicze zaplecze rolnictwa. W w. XVI/XVII szkoła, drukar-
 nia zjazdy dysydentów. Kościół późnogotycki w. XVI, przebudowany,
 bogaty wystrój. W ogrodzeniu kościelnym brama późnobarokowa.
 1776. Ul. Kopieńska 1 mury dom z podcieniem w. XVIII/XIX.

Oborniki

Miasto pow. 10,5 tys. mieszk. przy ujściu Wełny do Warty. Przemysł
 materiałów budowlanych, drzewny, spożywczy, zaplecze dla rolnic-
 twa. Wzmiank. 1232, jako miasto 1330, miasto królewskie, 1465
 Kazimierz Jagiellończyk potwierdza przywilej lokacyjny, 1656 zniszczone
 przez Szwedów, od poł. XX w. - okres PRL - znaczny rozwój
 miasta. Kościół paraf. w. XV/XVI, kilkakrotnie przebudowywany,
 gotycki, orientowany, w kruchole pod wieżą krata żelazna w. XVIII
 ołtarze i rzeźby XVII i XVIII w.
 Kościół św. Krzyża o konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą
 1766, orientowany, dach dwuspadowy kryty dachówką, część gontem,
 hełm barokowy blaszany z prześwitami, wystrój wnętrza rokokowy,
 bramka cmentarza przykościelnego późnobarokowa. Dawny klasztor
 francuski z ceglany z użyciem kamienia polnego 1768, po spale-
 niu 1814 zachowane jedno skrzydło - obecnie magazyn.

Podrzewie - wieś, wiatrak kołak 1 poł. w. XIX.

Pniewy

Miasto, 4.500 mieszk.; rolniczo-usługowe, na wsch. brzegu jez.
 Pniewskiego, wys. ok. 96 m. n.p.m. Wzmiankowane 1256, prawa
 miejskie koniec XIII w. /miasto szlacheckie/. mury obronne
 rozebrano w poł. w. XIX, za murami istniał zamek. 1888 połą-
 czenie kolejowe z Poznaniem. Układ miejski wrzecionowaty, rynek
 kwadratowy, kilka domów z pocz. XIX w. Kościół 2 poł. w. XV na
 miejscu dawnego drewnianego, późnogotycki, kruchole z w. XVI/XVII,

szczyt kościoła późnorenesansowy. Kościół przebudowany po po-
 żarach w. XVII i XVIII. Wyposażenie wnętrza barokowe i rokokowe,
 w ścianie pd liczne wiercone wgłębienia. Kościół otoczony murem
 z bramą-dzwonnica późnobarokowa w. XVIII. Kościółek 1785-angiel
 szpitalny, rozbudowany 1926. Pałac późnobarokowy 1739-45 na
 miejscu d. zamku. Park krajobrazowy z k. w. XVIII. Budynek starej
 poczty konnej z poł. XIX w. /punkt zmiany koni pocztowych/. Na
 cmentarzu mogiła 14 powstańców 1919 r. Grodzisko stożkowate
 wczesnośredniowieczne znane przez ludność miejscową "szwedzkimi
 górami" - ślady fosy.

Przeźmierowo - wieś.

Piaski - Przedmieście Sierskawa.

Piotrowo

Wieś, wzm. XV w., wyludniona w czasie wojen szwedzkich i zarazy
 1659, zasiedlona w. XVIII przez osadników niemieckich. Kościół
 poewang. 1672, obecny szachulcowy 1839, wewnątrz rzeźby w. XVII
 i XVIII.

Parkowo

Wieś wzm. 1425, w w. XVII lokowano tu miasteczko Sławkowo, 1927
 odkryto grób skrzynkowy sprzed 2.600 lat kultury pomorskiej m.in.
 z glinianymi popielnicami. Kościół 1780-1802 restaurowany 1853
 i 1952, barokowo-klasycystyczny, mury, centralny na rzucie
 koła, część środkowa nakryta kopułą, dach półkopiasty, w koście-
 le stare wota z w. XVIII. Dzwonnica drewniana z 1 poł. XIX w.,
 dzwony w. XVI i XVIII.

Posedowo

Wieś, siedziba Państwowej Stajni Koni. Pałac 1870 neorenesans
 francuski, wnętrza ozdobione stiukami. Park francuski z w. XVIII
 - miniatura parku w Wersalu.

Przyłek - wieś.

Ptaszkowo

Wieś, PGR - siedziba Kombinatu Gospodarstw Rolnych, hodowla
 bydła. Zabytkowa karczma z k. XVIII w., mury przerobione na
 mieszkania.

Puszczykovo

Osada letniskowa od 1962 miasto. Popularna miejscowość wycieczko-
 wa i letniskowa na lewym brzegu Warty. Siedziba dyrekcji Wlkp.
 Parku Narodowego. Muzeum Przyrodnicze WPN. Muzeum Arkadego
 Fidlara.

Pszczew

Wieś letniskowa, niegdyś miasto, w sąsiedztwie dawnych wzgórz
 połodowych, nad jez. Pszczewskim. W XI w. istniał tu gród
 a przy nim osada, w 1259 liczne przywileje, prawa miejskie w k.
 XV w. Od 1793 pod panowaniem Prus. W l. 1807-1815 należał do
 Księstwa Warszawskiego. Na mocy traktatu wersalskiego miasto
 przydzielono do Niemiec. Ludność skutecznie opierała się ger-
 manizacji.
 Pierwotne rozplanowanie miasteczka ma zabytkowy charakter.
 Kościół 1632-1654 późnorenesansowy /na miejscu starszego/,
 rozbud. 1900. Plebania XVIII w. barokowa.

Poznań

- Rataje - stara wieś słuźbna grodu poznańskiego. 19.VI.1966 uroczyste wmurowanie aktu erekcyjnego pod pierwszy budynek mieszkalny spółdzielczości mieszkaniowej. Do końca 1972 mieszkało na Ratajach 34,0 tys. obywateli. Docelowo osiedla dla 140,0 tys. mieszk. Charakterystyczne dla osiedla t.zw. deski - budynki 11-kondygnacyjne długości 220 m, stojące na skarpie nadwarciańskiej. Konstrukcja oparta na wielkich płytach żelbetowych, zastosowano również kruszywo keramazytowe - lekkie, o właściwościach izolacyjnych. Wszystkie elementy wykonane we własnej wytwórni FPB-2
- Piątkowo - dawniej osada, obecnie w granicach m. Poznania, zabudowa jednorodzinna z coraz bardziej rozprzestrzeniającą się zabudową zwartą - osiedle mieszkaniowe.
- Kotowo - w projekcie ośrodek wypoczynkowy oparty o tereny po dawnych cegielniach /Glinianki/.
- Krzyżownicy nad jez. Kierskim, dawna wieś Jeannitów poznańskich, nazwa od ich godła - krzyża maltańskiego, gospodarstwa ogrodnicze Zarząd Zieleni Miejskiej. W Krzyżownikach nad jeziorem przystań Klubu Żegl. "PTK "Wajsbunda".
- Fort VII - od 1939 obóz przejściowy i więzienie karno-diedzicze, miejsce kaźni polskich działaczy politycznych i społecznych, żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego, młodzieży, profesorów Uniwersytetu Poznańskiego, nauczycieli i duchownych, Polaków z Wielkopolski, Śląska, Pomorza i Warszawy, więźniów - Anglików, Francuzów, Jugosłowian, antyfaszystów niemieckich, obywateli ZRR, jeńców wojennych - wykorzystywano pomieszczenia dawnego fortu w XIX - o wilgotnych, mrocznych i ponurych kazałach: zarówno nad ziemią jak i pod ziemią. Władze w Fort VII Gestapo. Od 1943 do 1944 stopniowa likwidacja - więźniowie przenieszeni do Żabikowa. W Forcie przebywało ogółem 40.000 więźniów, większość z nich została wymordowana bądź na miejscu, bądź też w okolicznych lasach. Część więźniów przewieziono do obozów koncentracyjnych.
- Cytadela - teren dawnej twierdzy pruskiej, przekształconej przez hitlerowców w nowoczesny zespół obronny. Miejsce zwycięskich walk 1945. Zdobyta 23 lutego 45 r. przez oddziały radzieckie i ochotników polskich /2.000 poznańców/, zwanych później "cytadelowcami". Niemcy stracili 25,0 tys. żołnierzy, a ponad 23,0 tys. dostało się do niewoli. Na stokach Cytadeli cmentarz Bohaterów - 6.000 żołnierzy i oficerów radzieckich, 200 ochotników i żołnierzy polskich. Opodal stary cmentarz wojskowy oraz groby lotników alianckich /w tym Polaków/ z II Wojny. Obecnie Cytadela tworzy Park - Pomnik Bractwa Broni i Przyjacieli Polsko-Radzieckiej. Pomnik Bohaterów - obelisk z pięcioramienną gwiazdą. Teren parku zagospodarowany - main. amfiteatr, Młodzieżowy Dom Kultury, rosarium.
- kościół św. Jana Jerozolimskiego - późnogotycki i częściowo późnobarokowy, zbudowany 1187, nawa boczna i krużg. 1512 /również sklepienie nawy głównej/, odrestaurowany 1736 - dobudowano barokową kaplicę, po zniszczeniach wojennych odbud. 1945-48.

Odsłonięto szczyt wsch., odbito tynki z wieży, zrekonstruowano zniszczoną kolumnę portalu, 1949 nowa polichromia, 1959 restauracja polichromii kaplicy. Kościół i okoliczne tereny należały do zakonu rycerskiego Kawalerów Maltańskich - stąd nazwy do dziś używane - Komandoria i Malta.

- katedra - w czasie odbudowy po zniszczeniach wojennych dokonano cennych odkryć okresu przedromańskiego - czasy Mieszka I i Bolesława Chrobrego - groby pierwszych władców, świątynię, misę chrzcielną /baptysterium/ oraz odsłonięto fragmenty świątyni romańskiej /bazy kolumn/, 1953-54 przeprowadzono elektroperyfikację tych obiektów oraz wybudowano kryptę pod obecną posadzką katedry, umożliwiającą zwiedzanie.

- trasa E 8 - zbudowana w bardzo szybkim tempie przy wyjątkowo dużym nakładzie pracy społecznej, nowoczesna arteria szybkiego ruchu łącząca Poznań z Żrzeńnią.

Rozbitek

wieś, pałac w stylu neogotyckim XIX/XX w.

Rosnówko - wieś ulicówka, wzm. XVIII w.

Rybczjedzko - wieś wzm. XIV w.

Rogalin

Wieś wśród lasów. Największe skupisko starych dębów w Europie /954 okazy o obw. 2-9 m/. Pałac rokokowo-klasycystyczny z XVIII - XIX w. Oddział Muzeum Narodowego z ekspozycją wnętrza mieszkalnych od XVII-XIX w. i meble, obrazy, rzeźby, arras, gobeliny, galeria obrazów ukazująca głównie kierunki malarstwa europejskiego w XIX i pocz. XX w.

Przy drodze w kier. Kórnik na niewielkim wzniesieniu kaplica z 1820 r. kopia rzymskiej świątyni w Nimes /IV w./ Wokół pałacu park francuski i angielski.

Wieś Rogalin była w posiadaniu rodu Raczyńskich od ok. 1760 r. do 1939 r. W 1806 r. w Rogalinie został podpisany pokój między Francją i Saksonią. W 1831 prawdopodobnie był tu A. Mickiewicz. Po wybuchu powstania 1848 wdowa po Edwardzie Raczyńskim - Konstancja przeznaczyła pałac na szpital dla powstańców. Po ogłoszeniu przez Krotowskiiego niepodległości Polski w Mosinie w dniu 3 maja 1848 r. w Rogalinie ułokował się główny obóz partyzantów w sile ok. 800 ludzi.

Rogalinek

Wieś - kościół z pocz. XVIII w. drewniany, kryty gontem o ubogim wnętrzu. Główny ołtarz późnobarokowy z późnogotycką figurą Madonny z Dzieciątkiem, w bocznym ołtarzu obraz z XVII w. Chrystus ubiczowany, nad nim w zwieńczeniu obraz św. Marii Magdaleny z XVIII w.

Przed kościołem głaz narzutowy a na nim tabl. marmurowa z nazwiskami poległych i pomordowanych w obu wojnach światowych.

Ruda

Wieś wzm. 1280, w. w. XIII pierwsza w Polsce kuźnia wodna przepięjąca rudę darniową wydobywaną w dolinie Wełny. W miejscu kuźni później młyn wodny, dziś elektryczny. Dawne kamieniołomyńskie wkomponowane w otoczeniu Klubu Prasy i Książki. Gościńiec.

Rożnowo

Wieża wzn. 1387, barokowy kościół z k.w.XVIII, odnowiony 1960, orientowany, ołtarze 2 poł. w.XVIII z obrazami ok. poł. w. XVII.

Rogoźno

Miasto od 1280 r. Miasto królewskie, w 1296 r. został tu zamordowany król Przemysław II. Na wyprawę malborską miasto wysłało 15 żołnierzy pieszych. W r.1530 Zygmunt Stary zapisuje Królowej Bonie w dożywocie dochody z miasta oraz wsi i młynów rogozińskich. W r.1750 lokacja nowego miasta z wydłużonym rynkiem wzdłuż jeziora. W XVIII w. duży ośrodek przem. sukienniczego, znaczący ośrodek handlowy.

Kościół późnogotycki 1526 r., wzniesione sklepienie nad prezbiterium i nawą główną, nad nawami bocznymi krzyżowo-żebrowe późnogotycka chrzcielnica mosiężna z ok. 1500 r.

Kościół poswangelicki - późnoklasycytyczny 1808-1817 z fasadą neoromańską 1839 r., dzwonnica drewniana 1796 r.

Stare domy mieszczańskie z 1 poł. XIX w.

Fabryki maszyn rolniczych i mebli.

Rakoniewice

Miasto lokowane na "surowym korzeniu" w r. 1662, w dokumentach występuje już XIII w., w 1705 złupione przez Szwedów, w 1707 spalone, w 1 poł. XIX w. miasto prowadziło handel hurtowy piwem, w l.1869-1872 praktykował tu Robert Koch.

Kościół 1797-1800 przebudowywany /bezstylowy/.

Kościół powangelicki szachulcowy /1662/ kryty gontem, obecnie muzeum PTTK - pożarnictwa.

Rybojady - wieś letniskowa, nad jez. Rybojadio.

Ruchocice

Wieża. RSP, 222 ha, hodowla drobiu.

Kościół drewniany 1737 r.

Sieraków

Miasto. 4,8 tys. mieszk., prawa miejskie w.XV, położone na skraju Puszczy Notackiej. Znaleziiska z epoki kamiennej. W w.XVI komora celna - droga handlowa z Poznania na Pomorze /bród na Warcie/. Nazwa od starosłow. imienia Sieraka /biedak, sierota/. Właścicielami byli Małęczowie, Górkowie, Opalińscy. W Sierakowie Krzysztof Opaliński napisał "Satyry dla przestrogi dla naprawy rządu i obyczajów w Polsce należące". W w. XVII drukarnia, teatr, gimnazjum /1649/, 1817 prawie całkowite zniszczenie pożarem, 1918 silne walki powstańcze, 1943-44 komenda obwodu AK współpracująca ze zwładowcami radzieckimi. Kościół i klasztor pobożny 1624-39, na planie krzyża, kopuła z latarnią, w ołtarzu obraz z warsztatu Rubensa /pocz. w.XVIII/ "Zdjęcie z Krzyża", renesansowe stalle 1641, portrety trumienne w.XVII/XVIII, nagrobek Piotra Opalińskiego wojewody poznańskiego w. XVII oraz Jana Opalińskiego i jego żony. Późnorenasansowa dekoracja kopuły i sklepienia. W XIII w. zapewne istniał zamek, spalony 1817, pozostały resztki murów i fos. Zabudowa rynku w.XIX. W Sierakowie pracuje nowa Huta Szkła Opakowaniowego, mieści się

śląskie Stado Ogierów, jest Technikum Rybackie i Zes.Szkola Rybacka.

W czasie II rozbioru, 1793 - w Sierakowie wojska polskie stawiły opór Pruskom.

Szamotoły

Miasto pow. 13 tys. mieszk., nad rzeką Samą. Ośrodek przemysłu rolno-spożywczego /wytwórnia pasz treściwych, cukrownia, olejarnia, młyny/, fka mebli. Wzn. 1231, w w.XIII gród. Ok. 1254-7 osada targowa/przywilej Przemysła I/. 1398 wzn. jako miasto, XV w. mury obronne, 1548-70 silny ośrodek innowierczy, pierwsza w Wielkopolsce drukarnia 1551, w w.XVI-XVII ośrodek emigracyjny, 1840-46 działa Towarzystwo Zbieraczy Starożytności Krajeowych, 1848 pierwsza w Wielkopolsce linia kolejowa Poznań - Stargard Szczeciński. Z Szamotoł pochodzili m.in. Grzegorz /prawnik, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1533 rektor Akademii Lubrańskiego w Poznaniu, Weclaw - kompozytor i nadworny kapelmistrz Zygmunta Augusta, Jonston /1603-75/ sławny w Europie lekarz i przyrodnik. Żywy udział w Powstaniu Wielkopolskim 1918/19 - walki o Biedrusko /obóz wojskowy/, Wronki i Czarnków. Kościół kolegiacki /kanonikiem kolegiaty szamotołskiej był Stanisław Staszic/ w. XV, restaurowany 1712 i 1834-96, późnogotycki /po przebudowie 1513-42/, trójnawowy, bazylikowy, ołtarz gł. późnorenasansowy ok. 1616, ołtarze boczne późnobarckowe i renesansowe, cenne obrazy i rzeźby oraz grobowce - m.in. Jakuba Rokossowskiego /zm.1580/ dzieło Hieronima Canavesiego. Na cmentarz poreformacki 1675-82. salowy, wystrój jednolity rokokowy 1759, dobre rzeźby i obrazy w.XVII-XVIII. Klasztor być może wzniesiony z wykorzystaniem murów dawne. zamku Świdów Szamotołskich. Zespół zamkowy obecny 1518 zbud. Łukasz Górka starosta generalny Wielkopolski, obecnie remontowany - przewidziany na siedzibę Muzeum Ziemi Szamotołskiej.

Późnogotycka wieża mieszkalna z ok. 1518 /baszta "Czarnej Halażki"/ - obecnie muzeum /archeologia, etnografia, militaria/. W rynku i przy ul. Franciszkańskiej miejsca upamiętnione - rozstrzeliwania Poleków 1939.

Suchy Las

Duża wieś. Fabryka domów produkująca gotowe elementy dla budowy nowych osiedli w Poznaniu.

Szreniawa

Wieża, rozległe sady /100 ha/ zakładane od 1949. Muzeum Rolnictwa zapoczątkowane 1965 - narzędzia i maszyny rolnicze /drewniane sochy, radła, brony, cepy, siewniki, młockarnie, lokomobile/, historia wsi wielkopolskiej. Park ze starym drzewostanem i kolekcją uli.

Stęszew

Miasto ok. 4,0 tys. mieszk. nad rz.Śamicą, na skraju Wlkp. Parku Narodowego, wśród jezior: Bochenek, Lipno, /ośrodek wypoczynkowy/, Witobelskiego i Wielkonięckiego. Prawa miejskie 1370, w.XV przywilej na 7 jarmarków rocznie, niszczone wojnami szwedzkimi i siedmioletnią oraz pomorem 1709. 2 maja 1948 zajęte przez powstańców, 6 maja Jan Rynkiewicz z Poznania ogłosił tu niepodległość Polski, silny udział w Powstaniu Wielkopolskim 1918/19. Kościół

gotycki 1463, przebud. 1726 i 1771, na cmentarzu groby powstańców z 1831 i 1848, we W części miasta "Pańska Góra" miejsce dawn. zamku, znaleziska z okresu kultury żużyckiej. Przy Rynku dom z podcieniem z końca w. XVIII - obecnie izba pamiątek regionalnych. W mieście roszarnia lną i konopi.

Sekowo - wieś, wiatrak koźlak w. XVIII, przebudowany w. XIX.

Swarzędz

Miasto ok. 12,0 tys. mieszk., prawa miejskie 1638, założył woj. kaliski Grudziński dla ludności protestanckiej i żydowskiej emigrującej z Poznania. Obecnie zwane miastem stolarzy, jeden z naj. ośrodków przemysłu meblowego w kraju - 230 warsztatów indywidualnych, 2-fabryki przem. Kluczowego - Swarzędzka F-ka Mebli i Swarzędzka F-ka Krzesel, stała wystawa rzeźbiarstwa stolarskiego meblowego - "Pawilon Meblowy". Skansen pszczelarstwa - wielka kolekcja uli różnych typów, w tym bardzo stare, przy Zakładzie Chorób Owadów Użytkowych /pszczół/.

Sokolowo - wieś wzn. XVII w.

Srem

Miasto. Największy zakł. przem. to Oddział H. Cegielski /1964-68/. Od 1952 czynny jest w Sremie Ośrodek Rehabilitacyjny dla Reumatyków. W XIII w. gród kasztelański. 1253 lokacja miasta na lewym wysokim brzegu Warty. W XIV w. przeniesienie miasta na obecne miejsce, na wyspie warciańskiej. Miasto królewskie. Od XIV w. siedziba starostwa, 1398 potwierdzenie lokacji przez Wł. Jagiełłę na prawie magdeburskim. W XV w. zaliczony do największych miast wkp. W XVI w. ośrodek handlowy i sukieniczy. Po 1656 miasto upada. W 1794 obóz powstańczy. W Sremie rozpoczął swoją działalność ks. P. Wawrzyniak. Od czerwca 1906 r. do lipca 1907 r. trwał strajk szkolny /290 dzieci/. Liczny udział mieszkańców w powstaniu wielkopolskim 1918/1919 r. W czasie II wojny represje hitlerowskie /a.in. rozstrzelanie/. Kościół z XV w. gotycki jednonawowy z wieżą. Sklepienie gwiaździste XV/XVI w. Wyposażenie wnętrza XVII i XVIII w. Kościół szpitalny św. Ducha - gotycki XV w., 1837-1945^{pp} ewangelicki pozbawiony zabytków. Zespół klasztorny - barokowy z XVII i XVIII w., kościół trzynawowy, halowy z bogatym jednolitym wyposażeniem wnętrza. Przy wyjeździe do miasta od strony Kórnika park miejski z pomnikami powstańców wkp.

Swiebodzin

Miasto. Pierwsze dokumenty 1302 i 1319. Zaczętkiem miasta gród obronny, wokół grodu podgrodzie. Pełne prawa miejskie 1469. W 1327 władze nad miastem objął Władysław Łokietek. W XV w. centrum handlowe /piwo i sukno/. 1439 miasto wyniszczone wskutek ataku ze Zbąszynia i 1476 od wojsk króla węgierskiego. 1510 Swiebodzinem władają austriacy 1686 - Hohenzollernowie, 1694 Habsburgowie, 1742 Prusy. Do XVIII w. miastem rządzą burmistrzowie o polskich nazwiskach. Ratusz średniowieczny przebud. XVI i XIX w. Kościół XV w. halowy - 5 naw. Sklepienie gwiaździste, siatkowe, kryształowe, późnogotycki tryptyk, rokokowy ołtarz późnogotycka grupa "Ukrzyżowanie wania" na belce tęczowej. Wieża w dwóch iglicach XIX w. Zamek XIII w. na miejscu grodu, przebud. XV i XVII w., zach-

wane mury dwu skrzydeł. W XIX w. przebudowany na cele mieszkalne - obecnie zakład rehabilitacyjny dla dzieci kalekich. Fragmenty murów miejskich.

Tomice

Wieś n. jez. Tomickim /68 ha/, przez które przepływa rz. Samica /nieczynny młyn wodny/, kościół gotycki 1463, przebud. 1770, ołtarze barokowe, w gł. ołtarzu późnogotycka rzeźba św. Anny Samotrzeciej, pod chórem płyta kamienna fundatora Mikołaja Tomickiego, obok ołtarza płyta M. Tomickiego - mosiężna, 1524, pracownia Piotra Vischera z Norymbergi.

Tomiszki - wieś wzn. w. XVIII.

Tulce

Park wiejski, pałac niezabytkowy - siedziba zespołu specjalistycznych gosp. nieswienniczych. Kościół zaliczany do najstarszych ceglanych kościołów Wlkp. późnoroмаński 1 poł. XIII w. przebud. 1 poł. XVI w., 1784 dobudowano wieżę i przedłużono nawę, na wieżę hełm barokowy, kryty blachą. Z kościoła romańskiego pozostały mury o wątku wendyjskim /dwie wozówki i jedna główka/, w ścianie południowej zamurowany portel romański, w ścianie półn. zamurowane okna romańskie. We wsch. ścianie prezbiterium zachowane okna romańskie. Wyposażenie wnętrza, późnobarokowe, późnogotyckie.

Tarnowo - wieś

Trzciel

Miasteczko pomiędzy jeziorami Młyńskim i Konius. W średniowieczu osada grodowa /gródzisko i ślady dawnych umocnień/. Prawa miejskie 1641. Nowy Trzciel na lewym brzegu Obry powstał w XVIII w. Podczas II rozbioru Polski miasto zagarnęły Prusy. W 1807 włączony do Księstwa Warszawskiego. W XIX w. ostry wpływ germanizacji. Do 1939 miasto graniczne po stronie niemieckiej. Ciekawe XIX wieczne zabudowania.

Wróblewo

Wieś, wzn. XVIII w., pałac neorenesansowy 2 poł. w. XIX, neogotycka kaplica 1855, park o założeniu regularnym, w parku 4 zabytkowe figury.

Wierzchoćin - wieś.

Wronki

Miasto 8,5 tys. mieszk., prawa miejskie 1383, wzn. 1251. 1390 komora celna, 1765 silny pożar, 1843 linia kolejowa Poznań - Stargard Szczeciński, 1916-17 więziona była w Wronkach Róża Luksemburg, a w okresie międzywojennym Marcin Buczek, hitlerowcy wymordowali tu 800 więźniów. Silnie rozbudowany w okresie PRL przemysł metalowy, ziemniaczany i drzewny. Kościół gotycki 1 poł. w. XVI, przebudowany po pożarach w poł. w. XVIII i XIX., sklepienie w. XVII, rzeźba gotycka 1500, rzeźby i obrazy w. XVII i XVIII. Kościół i klasztor poddominikański 2 poł. w. XVII, barokowy, restaurowany 1882. W rynku domy z 1 poł. w. XIX. Pomnik ku czci walk narodo-wyzwoleńczych 1794-1945.

Wolsztyn

Prawa miejscie przed 1458. Muzeum dr Roberta Kocha odkrywcy prątnia gruźlicy /był tu lekarzem powiatowym 1872-1890/.
Kościół późnobarokowy 1767-79, polichromia rokokowa, wyposażenie wnętrza z końca XVIII w., przy kościele późnobarokowa dzwonnica. Kościół powojskowy 1832 bez wyraźnych cech stylowych. Muzeum Ziemi Wolsztyńskiej z pamiątkami po artyście rzeźbiarzu Marcjanie Rożku - zamordowanym w Górnym Ciesiu.
Radziecki cmentarz wojskowy. Pałac z XVII w. przebud. 1845 i 1911. Park nad jez. Wolsztyńskim - stary drzewostan.

Wełna

Wieża wzn. 1352, w. XVIII produkcja sukna, 1780 w Wełnie bawił gen. Józef Wybicki. Drewniany kościół 1727 na planie krzyża łacińskiego, nawa otoczona krytymi sobotami, obejmująca niską wieżę. Wyposażenie wnętrza 1727-31, ołtarze wycięte z desek i pokryte malowidłami iluzjonistycznymi, stalle w prezbiterium i pod chórem pokryte malowidłami i wierszowanymi napisami o treści religijnej. Pałac późnobarokowy Rostworowski 1765, obok oficyna. Murowana barokowa kolumna - prawdopodobnie znak graniczny.

- rez. przyrody Wełna - odcinek rzeki Wełny do Młyna Jaracz - rzadkie krasnorosty, zierzyta bezkręgowca /jak w potokach górskich/, liczne gat. owadów, dęby.

Zbąszczyń

Miasto nad rz. Obrą i jez. Zbąszczyńskim, 6,0 tys. mieszk. Centrum przemysłu odzieżowego, włókienniczego, stolarskiego. Jedyna w Polsce szkoła gry na instrumentach ludowych - na koście, szachach, szachylnkach, dudach. Grób ze czasów Bolesława Chrobrego, 1231 kasztelania, zamek Przemysła I uroczył Kazimierz Wielki, zniszczyli 1675 Szwedzi. W w. XIII zamek przeszedł w ręce niemieckie i jako pomnik polskości został rozstrany. Ciężkie walki w okresie Powstania Wielkopolskiego 1918/19. Mieszkał tu Abraham Zbąszczyński przywódca husytów wielkopolskich, urodził się Marcin Czechowiec jeden z przywódców Arian, działał Stefan Górczyński zwolennik reform w Polsce przedrozbiorowej "Anatolia Rzeczypospolitej". Kościół późnobarokowy 1779-96, wieża pol. XIX w., wyposażenie wnętrza w. XVIII. Resztki zanku - wały ziemne z zachowanymi lochami, fosa i brama wjazdowa z renesansową wieżą 1627 - obecnie muzeum założone i prowadzone przez Oddział PTTK Ziemi Zbąszczyńskiej. W obrębie uroczyści pozostałości po parku francuskim z w. XVII i XVIII, park angielski, park leśny t.n.w. "Wyapa". Stare domy, w tym jeden z w. XVIII. Pomnik Powstańców Wielkopolskich 1918/19 i Bojowników o Wolność i Demokrację 1939 - 1945.

Żabno

Wieża. Od pol. XV w. do pol. XVIII miasto. Kościół drewniany o konstrukcji sumkowo-lątkowej od zewnątrz oszalowany /1789 r./ Wnętrze odnowione 1955-56, wyposaż. wnętrza /1790/ jednolite.

Żabińskie Góry

Wał morenowy na płn. od wsi Żabno, około 40 m ponad wieś. Od płn. i wsch. obszerny kompleks leśny.

1. Sieraków - Kaczin - Izdebn - Kłodzisko - Wróblewo - Wierzchocin - Dobrojewo - Ostroróg - Szczepankowo - Szamotuły - Baborówko - Baborowo - Nieczajna - Objezierze - Wąrgowo - Chludowo - Golęczone - Złotniki-Suchy Les - Poznań - Luboń - Żabikowo - Komorniki - Szreniewa - Rosnówko - Dębiano - Stęszew - Rybojedzko - Tomice - Tomiczki - Buk - Duszniki - Sękowo - Podrzewie - Chełmno - Pniewy - Lubosz - Dalezzynek - Orzeszkowo - Kwilcz - Sieraków.
2. Sieraków - Kaczin - Izdebn - Kłodzisko - Wróblewo - Wierzchocin - Dobrojewo - Ostroróg - Szczepankowo - Szamotuły - Pamiątkowo - Cerekwica - Napachanie - Chyby - Przeźmierowo - Poznań - Swarzędz - Garby - Tulce - Gądki - Kórnik - Czołowo - Mieczewo - Rogalin - Rogalinek - Mosina - Stare Dymaczewo - Będlewo - Stęszew - Rybojedzko - Tomice - Tomiczki - Buk - Duszniki - Sękowo - Podrzewie - Chełmno - Pniewy - Lubosz - Dalezzynek - Orzechowo - Kwilcz - Sieraków.
3. Sieraków - Piaski - Bucharzewo - Bukowce - Chojno - Wartosław - Wronki - Piotrowo - Klempicz - Sokołowo - Miłkowo - Lubasz - Dęba - Czarnków - Brzeźno - Serbia - Marunowo - Chodzież - Podanin - Budzyń - Tarnawa - Gościejewo - Rogoźno - Ruda - Wełna - Parkowo - Rożnowo - Kowanówko - Oborniki - Chrostowo - Popówko - Szamotuły - Szczepankowo - Ostroróg - Dobrojewo - Wierzchocin - Wróblewo - Kłodzisko - Izdebn - Kaczin - Sieraków.
4. Sieraków - Chrzypsko - Białokosz - Pniewy - Posadowo - Lwówek - Gronsko - Bolewice - Przytyk - Nowy Tomyśl - Paproć - Boruja Kościelna - Kuźnica Zbąska - Błońsko - Barłoża - Karpicko - Wolsztyn - Rozstarzewo - Rakoniewice - Drzymałowo - Ruchocice - Grodzisk - Ptaszkowo - Kotowo - Woźniki - Dąkowskie Mokre - Uściąglice - Szewce - Buk - Sędziny - Duszniki - Sękowo - Podrzewie - Chełmno - Pniewy - Kwilcz - Rozbitek - Kamionna - Gorzyń - Międzychód - Sieraków.
5. Sieraków - Międzychód - Gorzyń - ~~Wierzbno~~ Wierzbno - Przytoczna - Rokitno - Międzyrzecz - Nietoperek - Kalawa - Gościkowo - Jordanowo - Rusinów - Świebodzin - Swardzewo - Grujce - Lutol Suchy - Dąbrówka - Zbąszczyń - Lutol Mokry - Trzciel - Rybojady - Pszczew - Nowe Gorzycko - Gorzyń - Międzychód - Sieraków.
6. Sieraków - Chrzypsko - Białokosz - Pniewy - Chełmno - Podrzewie - Sękowo - Bytyń - Młodasko - Gaj Wielki - Rumięnek - Tarnowo Podgórne - Jankowice - Lusówko - Więckowice - Dopiewo - Dopiewiec - Konarzewo - Chocęce - Szreniewa - Jezioro - Puszczkowo - Rogalinek - Rogalin - Świątniki - Radzewice - Czmoniec - Orkowo - Niesztabin - Zbrudzewo - Śrem - Manieczki - Grabianowo - Brodnica - Żabno - Żabinko - Mosina - Dymaczewo Stare - Będlewo - Stęszew - Rybojedzko - Tomice - Tomiczki - Buk - Sędziny - Duszniki - Sękowo - Podrzewie - Chełmno - Pniewy - Białokosz - Chrzypsko - Sieraków.